

Aceptamos barco como animal de compañía. Proposta de unidade didáctica para a análise da naonimia en 2º da ESO

José Manuel Dopazo Entenza
IES Antón Alonso Ríos (Tomiño)
ORCID: 0000-0001-6921-5016

A visión do mar muda se estás en terra, cos pés firmes e coa liña do horizonte disipándose alén do neboeiro. En cambio, desde o medio e medio da ría, coa maraxe e o nordés estivais, a sensación de liberdade amplíase e semella que o horizonte se aproxima. Navegar a vela, sen o barullo dos motores, axuda a percibir os sons do mar: as ondas rebentando contra os cons, as gaivotas ouleando sobre os copes, as nasas petando contra a superficie salgada do mar...

Eu nacín en Bueu, á beira do mar. As mulleres da miña familia, por parte de nai, poxaron e venderon peixe na lonxa e praza de Bueu desde finais do século XIX ininterrompidamente até ben entrado o século XXI. Os barcos arribaban ao porto e descargaban a mercancía por aquela vella rampla de pedra que hoxe está oculta á vista dos turistas, mais que foi centro neurálxico ao longo da centuria pasada. De pequeno ía co meu avó paterno ao mar, na súa gamela a motor, a *Estivaliz*, ao curricán ou á liña, para coller rinchas, sargos, maragotas e fanecas. E o pai da miña avoa facía as súas propias embarcacións. Na memoria de meu pai aínda perduran a gamela do seu avó, *Vamos indo*, e a dorna, *Con calma*, que repite coma un mantra cada vez que vén ao conto.

Do mesmo xeito que me acontece a min, centos de nenos e nenas que viven na costa ou preto dela mostran realidades moi semellantes. Galiza ten 1500 quilómetros de costa, e o eixo atlántico supón, en canto á demografía, o territorio máis ocupado. Xa que logo, ir ao mar cos pais ou avós, mariscar na praia, pescar desde o peirao, navegar a vela, facer remo tradicional e deportivo ou simplemente gozar de ver entrar e saír embarcacións no porto é a paisaxe diaria de boa parte do alumando de Galiza. Por tal motivo, temos a posibilidade de explotar estas vivencias para as nosas aulas, facendo que o alumnado sexa

participe das súas propias realidades en traballos de investigación e análise aplicando o seu coñecemento sobre a lingua.

1. Metodoloxía

Este texto non ten pretensión analítica nin descritivista ou prescritivista. O que se busca é facilitarlle ao profesorado de lingua e literatura galegas algunhas actividades posíbeis para o desenvolvemento do temario dos cursos da ESO fundamentadas no currículo predeterminado.

Co fin de fixar contidos xa vistos, proporase unha serie de ideas para desenvolver na aula a partir dunha base de datos de nomes de barcos. Todas estas actividades foron aplicadas con éxito, con maior ou menor dificultade, dependendo do perfil do alumnado, polo que a pericia do/da profesor/a é un factor que se debe ter en conta.

Para o caso concreto que se empregará de exemplo, o profesor presentou un corpus de 818 nomes de embarcacións rexistradas no porto de Bueu entre 1868 e 2023, obtido de diversos arquivos públicos e privados. En parte deste conxunto de datos aparece indicado o tipo de embarcación, feito que posibilita un labor máis profundo de análise por parte do alumnado. Deste modo, pódese ter en conta esta información a maiores á hora de distribuír o material entre os diversos grupos que se vaian crear.

2. Aplicación práctica

Os exercicios que aquí se proporán realizáronse no curso 2023-2024 no IES Macías O Namorado de Padrón con dous grupos de 2º ESO. Esta actividade levouse a cabo nas dúas últimas semanas do curso, despois de estaren avaliados, co fin de que puidesen subir até nun punto a nota final acadada. O proxecto funcionou realmente ben e o alumnado demostrou ter adquiridas as destrezas e os coñecemento explicados ao longo do curso, así como as capacidades de traballo tanto en grupo coma autónomo.

2.1. *Soltar amarras*: a preparación previa da actividade

En caso de que se queira realizar esta actividade nas aulas, debemos partir da explicación do significado do termo *naonimia* mediante símiles a respecto da antroponimia ou da toponimia traballadas previamente na aula. Xa que logo, os discentes poden identificar e comprender que o labor que se vai levar a cabo con esa listaxe gardará relación cos exercicios realizados na parte correspondente de semántica.

A naonimia é a denominación que reciben as embarcacións. Por extensión, tamén se emprega o termo para o estudo desas denominacións. Polo tanto, é interesante infundir o orgullo que para as alumnas e alumnos poida supor constituírense investigadoras e veren que os elementos estudados ao longo do curso poden ter unha aplicación práctica. Poden identificar, por exemplo, se detrás da denominación das embarcacións se acha un patrón e mesmo logralo extraer grazas á observación e á análise. É fundamental, en última instancia, infundir o interese pola indagación mediante un procedemento científico.

Polo tanto, para *soltar amarras*, nesta actividade de aula podemos comezar facendo que sexa o propio alumnado quen recolla os nomes das embarcacións a través da observación no porto, sempre en caso de que esteamos nunha vila mariñeira, ou, en caso contrario, mediante solicitude por parte do profesorado á Consellaría de Pesca da Xunta de Galiza dos datos do “Rexistro de buques pesqueiros” de Galiza. Outra opción é obtelos directamente na páxina *Pesca de Galicia*,¹ onde pode ser o propio estudantado o que extraia os nomes para un porto en concreto, para varios ou mesmo para a totalidade de Galiza. Canto máis se impliquen, mellor será o resultado final.

En caso de que sexa o alumnado quen recolla a información, é probábel que o número de embarcacións sexa baixo e se repita en todos os grupos. Non ten por que ser un problema esta casuística, xa que o volume de información non debería alterar a súa clasificación e investigación. En canto ao feito de teren o mesmo corpus de partida, pode xogar en contra en tanto que se poden dar casos de copiaren o traballo entre si, mais tamén pode ser positivo xa que pode potenciar a cooperación nalgúns casos e a resolución do problema por distintas vías noutros.

1 <https://pescadegalicia.gal/>

Para o exemplo concreto que se realizou e que presentamos como modelo do cal partir, permitiuse a formación de parellas á súa propia elección. Isto facilitou que os grupos funcionasen mellor xa que o labor se desenvolveu entre persoas afíns. Ademais, neste caso concreto, como non era un traballo que contabilizase negativamente na nota, senón que só podía subir, a presión á hora de o realizaren foi menor. Sumado a isto, o alumnado que desenvolveu esta tarefa foi aquel que xa tiña aprobada a materia, polo tanto, partimos dun perfil de persoas traballadoras e aplicadas, que demostraron ter dominio dos conceptos mínimos esixíbeis.

A primeira sesión dedicouse á distribución dos grupos e do material de traballo.² A continuación, déuselles tempo para que lesen toda a listaxe individualmente antes de comezar a explicar en que consistiría a actividade. Por suposto, houbo medo por parte do alumnado, en tanto que non está demasiado afeito a realizar investigacións de forma totalmente autónoma e sen pautas e directrices concretas. Con todo, foi realmente a actividade en que máis implicación, colaboración entre grupos e desenvolvemento persoal houbo en todo o curso escolar con esta rapazada de 2º ESO.

Por suposto, foi necesario explicar as vías posíbeis de aplicación da materia a estes datos: a semántica mediante as familias léxicas, a sociolingüística mediante os distintos usos das linguas, a dialectoloxía e fonética mediante a variabilidade de escritura... Cunhas pautas realmente abertas e vagas, posibilitamos que o alumnado revisase os apuntamentos do curso e valorase cal pode ser a vía que mellor lles acaía aos datos que lle foron entregados.

Este primeiro paso pode levar entre unha e tres sesións de clase dependendo de se se conta ou non co corpus previo.

2.2. *Izar as velas*: iniciando unha clasificación propia

Tal e como se comentou no anterior punto, hai diversos elementos que se poden desenvolver con respecto a este tema de análise. Polo tanto, a continuación intentarei pór exemplos para que se vexan as posibilidades que ten a naonimia dentro do currículo da secundaria.

2 En caso de non contar cunha listaxe previa de embarcacións, deberase presentar como actividade previa a recollida do material.

A forma máis sinxela de traballar a análise e clasificación dos nomes de barcos combina a distribución entre elementos onomásticos (antropónimos, haxiónimos, topónimos) e os compoñentes semánticos. Deste modo, o alumnado pode aplicar o patrón que considere máis acaído, argumentando as súas decisións por escrito, así como a súa proposta para os elementos máis difíciles de clasificar.

A toma de decisións neste sentido ten que ser do alumnado, mais o profesorado pode estar próximo para lles axudar a solucionar posíbeis dúbidas de vocabulario, comprobar que non haxa erros de entendemento nalgúns nomes e mesmo para apoiar as resolucións que vaian facendo.

Concretamente, o alumnado de 2º ESO do IES Macías o Namorado de Padrón fixo unha distribución dos nomes semellante aos propostos por autores anteriores (Acea 2007; Fernández 2024; Ferro 2007): antropónimos (con ou sen apelido, un só ou varios, hipocorísticos, mesmo mediante siglas...), advocacións relixiosas (santos, virxes...), topónimos (concellos, parroquias, lugares, cabos, enseadas, illas...), zoónimos (a maioría con relación ao mar: peixes, aves, mamíferos...), elementos meteorolóxicos (estrelas, ventos...), termos xocosos ou expresións cómicas.

Táboa 1. Exemplo de clasificación semántica e por elementos onomásticos da naonimia

Embarcación	Tipo	Ano	Categoría	Subcategoría
LA CARMEN	lancha	1868	antropónimo	muller
SOLEDAD	—	1868	antropónimo	muller
ARGENTINA	dorna	1868	topónimo	país
RAMÓN	bote	1873	antropónimo	home
EUGENIO	bote	1873	antropónimo	home
TEODORO	bote	1873	antropónimo	home
FRANCISCO	bote	1875	antropónimo	home
AURORA	bote	1879	antropónimo	muller

Embarcación	Tipo	Ano	Categoría	Subcategoría
SANTA MARÍA	bote	1879	advocación relixiosa	
CINCO HERMANAS	bote	1881	antropónimo	muller
CARMEN	lancha	1883	antropónimo	muller
GALLITO	bote	1884	zoónimo	peixe
FRANCISCO	bote	1885	antropónimo	home
EL CARBALLO	bote	1886	zoónimo	árbore
BILBAO	bote	1889	topónimo	cidade
ENSENADA	lancha	1896	topónimo	
SÁLVESE QUIEN PUEDA	bote	1897	termo xocoso	

Esta distribución esencial, con diferentes variábeis, foi a máis sinxela das propostas por parte da rapazada. Dentro destes seis grandes grupos, o propio alumnado tamén realizou as súas subcategorías que podían coincidir, en gran parte, coas propostas deses tres autores de referencia.

Ademais de realizar unha clasificación atendendo ao significado e á motivación dos nomes, tamén houbo grupos que buscaron a distribución de linguas, tendo en conta aqueles nomes escritos en galego, en español, nunha mestura das dúas linguas ou mesmo aqueles outros dos que non está clara a súa adscrición a algún dos grupos anteriores; é dicir, que tanto pode ser galego coma castelán. Estas dúas últimas categorías houbo grupos que as consideraron conxuntamente.

Táboa 2: Exemplo de clasificación da naonimia por linguas

Embarcación	Tipo	Ano	Lingua
SANTIÑA	chalana	1914	galego
MARIA	dorna	1914	indistinta
CLAUDIO	bote	1914	indistinta
CUIDADITO	dorna	1915	español
BALLENA	dorna	1915	español
CABICASTRO	dorna	1915	galego
COCIÑEIRO PRIMERO	—	1974	ambas as dúas

Tan só un grupo fixo estudo e clasificación dos nomes por motivos “normativos” ou de “desviacións da norma”. Centráronse nas posíbeis marcas da oralidade na naonimia: gheada, seseo, alteracións do vocalismo... Incluso contemplaron como casos separados os que se producían no galego e os do castelán, co fin de poder determinar cal das dúas linguas tiña maior variabilidade.

Táboa 3: Desviacións da norma na naonimia

Embarcación	Tipo	Ano	Lingua	Desviación
VIVE LA VIRGEN	dorna	1917	español	Verbo
SEITOSA	dorna	1919	galego	Despalatalización
COCIÑEIRO PRIMERO	—	1974	gal e español	Mesturadas as linguas

Finalmente, outro único grupo traballou a naonimia mediante as estruturas morfosintácticas, atendendo a se era unha soa palabra ou varias e, no segundo dos casos, cal era a estrutura imperante. Por exemplo, identificaban se o substantivo ía antes do adxectivo ou ao revés, se a estrutura tiña verbo e complementos ou só substantivos...

Táboa 4: As estruturas morfosintácticas na naonimia

Embarcación	Tipo	Ano	Estrutura	Clasificación
PRIMERA DE LOUREIRO	lancha	1925	Fr. adx.	Adx. prep. subs.
TERCERA HERMINIA	trainera a motor	1925	Fr. subs.	Adx. subs.
JOSE	bote	1925	Subs.	
BALBINA	dorna	1925	Subs.	
ANGEL	bote	1925	Subs.	
2ª AGUILA	dorna	1925	Fr. subs.	Adx. subs.
NUEVA CARMEN	lancha	1925	Fr. subs.	Adx. subs.
AQUÍ ESTOY	trainera	1943	Oración simple	Adv. vbo.
VEN E MIRA		1945	Oración composta	Vbo. conx. vbo.
HALLADO GONZÁLEZ		1945	Fr. subs.	Adx. subs.

Considero que estas dúas últimas formas de traballar foron as máis enxeñosas, ao mesmo tempo que se mostraron como as menos rendíbeis, pois apenas deron resultados analíticos para a terceira e cuarta fase da actividade.

Este segundo paso pode demorar entre dúas e tres sesións.

2.3. *Termar da ostaga: proceso para chegar a un consenso*

Aqueles grupos que tiñan unha postura de base igual (clasificación semántica e onomástica ou lingüística), unha vez feita a súa proposta e ordenados os elementos que lles correspondían, xuntáronse para chegar a un consenso, tanto das categorías coma das subcategorías, para aplicar ao corpus completo. Deste modo, trabállanse non só os contidos da propia materia, senón tamén elementos transversais como a toma de decisións, o diálogo, o debate ou o propio consenso.

Neste sentido, os diferentes membros dos grupos tiveron que argumentar a súa proposta e ver os puntos fortes e débiles tanto das outras coma da súa

propia. A este respecto, deberon ter en conta non só os nomes que lles tocaron, senón tamén os dos demais grupos, coas peculiaridades que poden diferir (aínda que sexa minimamente) das vistas nun inicio polo seu grupo.

Algo semellante ocorre coa clasificación por linguas, pois, como se mencionou máis arriba, houbo grupos que empregaron tres categorías (*galego, español e ambas as linguas*) e outros que disgregaron a última atendendo a se realmente se empregaban as dúas linguas (*Xa vou primero*) ou se non é evidente a lingua utilizada (*María*). Neste caso, de novo, deberán argumentar e chegar a un acordo.

No caso dos grupos con clasificacións alternativas (morfosintácticas ou fonéticas), ofrecéuselles a posibilidade de traballaren xuntos e presentaren ambas as dúas propostas para o total do seu corpus ou ben integrárense nalgún dos outros dous grupos, argumentando as categorías para o total do corpus.

2.4. *O caderno de bitácora*: tomar notas de todo o proceso durante a actividade

Ao longo de todo o proceso, desde a lectura dos nomes e as primeiras impresións de cal podería ser a mellor forma de clasificación, até o resultado final da distribución e análise dos datos, o alumnado debeu tomar notas de todas as etapas da actividade, das tomas de decisión, dos erros, dos acertos, das modificacións... Deste modo, conseguimos que o alumnado entre nun proceso científico, pois vai deixando testemuña de cada un dos pasos que foi dando. Sobre todo, é interesante o feito de apuntar os erros e as vías mortas no seu estudo porque servirán como argumentación no momento de argüír ante outros grupos os motivos para a súa clasificación.

Este caderno de notas, preferibelmente feitas a ordenador e cun mínimo de redacción, será un dos elementos polos que se avalíe individualmente o alumnado. Dado que boa parte do proceso é colectivo, haberá decisións e modificacións comúns, mais cada persoa redactará e argumentará de forma diferente, por iso é interesante que os *cadernos de bitácora* sexan individuais.

Por suposto, cada entrada nese caderno debe ir precedida da data e hora en que se realizaron os avances na redacción. E, para este proceso de escrita, deberían deixar os últimos cinco ou dez minutos de cada sesión, de tal maneira que se autoxestionen e organicen ben o tempo de traballo.

2.5. *Armar remos e volver á vogada: a análise estatística dos datos*

Con tan só dous ou tres grandes grupos por aula que traballen unha clasificación para o total do corpus, deben proceder á clasificación dos seus datos de maneira inequívoca. Para tal fin, os casos dubidosos ou con maior dificultade de organización poden quedar a un lado e deben anotalos no seu caderno de bitácora para, cando o/a profesor/a teña un momento, pedir consello.

A partir de aí, procederán a efectuar as análises estatísticas. Nesta liña, pódense realizar tendo en conta o total ou establecer subcategorías atendendo ao ano, década ou século, ao tipo de embarcación (se é que contan con eses datos) ou a outra información que poida aparecer a maiores do nome dos barcos. Estas análises serán da fórmula máis simple: unha regra de tres que nos devolva unha porcentaxe de cada categoría. É dicir, poden traballar o número de embarcacións que se nomeen segundo un topónimo e mostrar a porcentaxe que supón sobre o total do corpus, mais tamén poden achar esta mesma información a respecto de cada década para dilucidar se este tipo de clasificación variou ao longo do tempo.

Resulta fundamental que todos os resultados estatísticos os presenten mediante gráficas para que sexa máis visual á hora de comprender o peso que ten cada parte sobre o total analizado. Deste modo, poderase observar máis facilmente a porcentaxe que implica a categoría “toponimia” sobre o total do corpus se aparece nunha gráfica de segmentos a carón da porcentaxe de “advocacións relixiosas”, “zoónimos”, “antropónimos” etc. Repetirán o proceso para un período temporal concreto, que permita comparalo cos demais.

O mesmo ocorre se nos interesa mostrar a progresión temporal do uso dalgúns destas categorías, pois tamén será máis ilustrativo ver o número total de casos por cada ano ou por cada década dunha destas categorías se o plasmos nunha gráfica de barras. Este proceso pode ser longo e monótono, mais a experiencia recollida co alumnado de Padrón foi que a rapazada o tomou como un xogo e se fascinou descubrindo a evolución da naonimia no tempo.

Por suposto, todos estes datos e gráficas pasarán a formar parte do caderno de bitácora individual, cun breve comentario analizando o que se pode observar en cada unha, así como as conclusións ás que se pode chegar á vista deses datos. Finalmente, unha vez se teña rematada esta parte estatística e con todas as gráficas e datos sobre a mesa, deberán facer unha reflexión xeral no seu caderno de bitácora.

Esta etapa da actividade non demorará máis de dúas sesións.

2.6. *Non caer en patela rota*: presentación pública dos datos

Como punto final deste traballo, proporáselle ao alumnado que realice unha presentación onde se condense o proceso de toma de decisións, se explique a motivación das súas clasificacións e se lle mostren ao resto do alumnado as conclusións máis relevantes estatisticamente dese estudo.

Deste modo, facilítase a avaliación da competencia oral, con elementos traballados ao longo do curso como a fonética, a morfoloxía ou a sintaxe e outros tamén relevantes para as exposicións como son o ton de voz, a xestualidade, o contacto visual co público. Xa que logo, a actividade supón un exercicio completo en que o alumnado se pode valer por si só na realización dunha investigación aplicando as ferramentas que se lle entregaron ao longo do curso escolar, e pode ver a utilidade de absolutamente todos os elementos teóricos que, doutro xeito, caerían en patela rota.

Esta fase pódese realizar na aula, nunha sesión ou mesmo en dúas (preparación e presentación), ou pódese solicitar que o alumnado a prepare na casa para expor na aula e só empregar unha sesión.

3. Conclusións

Ao longo desta exposición vimos como a naonimia ofrece unha inxente cantidade de posibilidades á hora de realizar exercicios dentro da aula. En concreto, presentouse unha memoria paso a paso da práctica realizada polo propio autor do texto no curso 2023-2024 no IES Macías o Namorado de Padrón para os grupos de 2º ESO.

A abordaxe deste tipo de nomenclatura permite que se fixen numerosos contidos, propios da materia de lingua galega e literatura e que forman parte do currículo escolar, explicados ao longo dese ano: semántica, sociolingüística, morfosintaxe, fonética...

Ademais, tamén contribúe a traballar outros elementos transversais que poden pasar máis desapercibidos no día a día na aula ou que, se cadra, non son tan fáciles de desenvolver nun temario con tantos contidos. Neste caso concreto, propomos desenvolver a competencia en matemáticas e ciencia mediante análises estatísticas e o proceso de investigación científica; a competencia dixital a través do uso das tecnoloxías para a realización de toda a actividade; a competencia

en conciencia e expresión cultural coa relación directa coa propia cultura marítima; a competencia social, persoal e de aprender a aprender, dado que todo o proceso foi autónomo; a competencia emprendedora mediante as tomas de decisión que contribuíron a perfilar a clasificación final; e, por suposto, a competencia en comunicación lingüística e a competencia plurilingüe, xa que é esencial entender as motivacións que pode haber detrás de cada nomeamento das embarcacións, así como o coñecemento profundo do galego e do español (mesmo do inglés e do francés nalgúns casos concretos) para poder realizar ben as clasificacións.

En definitiva, consideramos que esta actividade fomenta non só a fixación de coñecementos adquiridos ao longo do proceso educativo da educación secundaria obrigatoria, senón tamén unha posibilidade esencial de que o alumnado se achegue ao seu contorno e ás súas propias vivencias desde un punto de vista analítico e científico, colocando a naonimia no centro do seu acervo cultural e investigador. Desde ese momento en diante, cando paseen pola beira do mar verán as embarcacións con outros ollos.

Bibliografía

- Acea Méndez, Isabel (2007). Naonimia galega: denominacións dos barcos de pesca rexistrados en Vigo desde 1876. En: Luz Méndez e Gonzalo Navaza, eds. *Actas do I Congreso Internacional de Onomástica Galega “Frei Martín Sarmiento”*. Santiago de Compostela: Asociación Galega de Onomástica, 531-550.
- Consellería do Mar. Xunta de Galicia (2003-). Rexistro de buques pesqueiros. En: *Pesca de Galicia*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia. Dispoñible en <https://www.pescadegalicia.gal/informe-rexbuq/agregation>
- Fernández Otero, Rosa M. (2024). Eu só... falaba de barcos. *Nova Ardentia*. 16, 110-116.
- Ferro Ruibal, Xesús (2007). Reflexións verbo da naonimia de Galicia. En: Luz Méndez e Gonzalo Navaza, eds. *Actas do I Congreso Internacional de Onomástica Galega “Frei Martín Sarmiento”*. Santiago de Compostela: Asociación Galega de Onomástica, 581-612.